

УДК 347.1 (477)

Ю.А. Тобота, аспірант

*Національна юридична академія України
імені Ярослава Мудрого, м. Харків*

**”РОЗУМНІСТЬ” – ФУНДАМЕНТАЛЬНА КАТЕГОРІЯ
ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ**

У сучасних умовах державотворення й суспільного розвитку в Україні, в умовах динамізації і збільшення економічних зв'язків суттєво підвищує роль і значення цивільного права. Тривалий час неприйняття нового Цивільного кодексу України (далі – ЦК) не сприяло розвитку економіки країни й економічного становища учасників цивільних відносин.

Основним і найважливішим методом правового регулювання в цивільному праві був і залишається диспозитивний метод. Це пов'язано з тим, що вказана галузь права надає учасникам цивільних відносин найбільш широкі можливості правової поведінки, породжуючи тим самим їх ініціативу. У силу такого стану правової регламентації особливої ваги і звучання набувають принципи цивільного права.

Раніше діюче цивільне законодавство (як СРСР, так і України) не закріплювало принципів цивільного права. Але з прийняттям в 2003 р. нового ЦК ситуація докорінно змінилась: уперше на законодавчому рівні принципи цивільного права знайшли своє відбиття в ст. 3 ЦК як загальні засади цивільного законодавства. У силу притаманних їм юридичних властивостей вони у врегулюванні цивільних відносин відіграють першочергову роль.

Серед принципів цивільного права, закріплених у ст. 3 ЦК, домінує справедливість, добросовісність і розумність. Останній принцип містить у собі низку вимог, яких повинні дотримуватись учасники цивільних відносин. Одні вимоги – як-то справедливість і добросовісність – носять яскраво виражений моральний характер, інші – приміром, розумність – має інтелектуальну природу. Але, незважаючи на це, жодна із згаданих категорій, у тому числі розумність, поки що не знайшла свого національного дослідника. Цим і пояснюється гостра потреба в розробці єдиної концепції, одностайного підходу до розуміння зазначених категорій, їх місця й ролі в цивільно-правовому регулюванні суспільних відносин. Звідси й мету даної статті ми вбачаємо у з'ясуванні змісту розумності як цивільно-правової категорії та її функцій у процесі такої регламентації.

Проблемами розумності в цивільно-правових відносинах займались такі вчені, як В.І. Ємел'янов, В.П. Маковій, Д.Г. Павленко, М.В. Панченко, Ю.П. Пацурківський, С.П. Рабінович, Є.О. Харитонов та ін. Аналіз останніх наукових публікацій, що стосуються цієї категорії, дає можливість зробити наступний висновок. Майже всі науковці одностайно переконані в тому, що розумність – самостійний принцип цивільного права. Так, М.В. Панченко вважає, що всі договірні зобов'язання мають інтерпретуватися відповідно до принципів розумності і справедливості [3, с.148]. Д.Г. Павленко стверджує: ЦК України від 16 січня 2003 р. визнав принципи справедливості, добросовісності й розумності загальними засадами цивільного законодав-

ства [2, с.129]. Проте така точка зору викликає певні зауваження.

Не зовсім зрозуміло, чому саме зазначені та інші вчені вважають розумність самостійним принципом? Можливо, це виходить з буквального тлумачення ч. 3 ст. 509 ЦК, де говориться, що зобов'язання мають ґрунтуватися на засадах справедливості, добросовісності й розумності. На нашу думку, таке формулювання є скоріше недоліком, аніж перевагою вказаної норми, тому не можна керуватись лише нею.

Серед загальних засад цивільного законодавства можна вирізнити справедливість, добросовісність й розумність як єдиний принцип. Звідси розумність – його частина, окремий складник (поряд зі справедливістю й добросовісністю). Адже ст. 3 ЦК сконструйована в такий спосіб, що кожен її пункт містить окремий, самостійний принцип (наприклад, принцип свободи договору чи принцип судового захисту цивільного права й інтересу). У свою чергу п. 6 цієї ж статті містить принцип справедливості, добросовісності й розумності. Якщо вважати розумність за окремий принцип, виникає логічне запитання: чому в такому разі його не було виділено в окремий пункт чи окрему частину ст. 3 ЦК? Ми вважаємо, що цим законодавець хотів підкреслити, що розумність є саме складником принципу. З наведених міркувань можемо зробити наступний важливий висновок: учасники цивільних відносин повинні діяти і справедливо, і добросовісно, і розумно. Недотримання будь-якої його частини призведе до порушення принципу в цілому. У той же час необхідно звернути увагу на те, що новий ЦК не завжди послідовно проводить цю ідею. Приміром, його норми в одних випадках вимагають від учасників цивільних відносин діяти розумно і справедливо (ст. 627 ЦК), в інших – тільки добросовісно (ст. 92 ЦК).

Звичайно, першоосновою категорії "розумність" є філософський погляд і бачення. Утім, її цивільно-правове закріплення надає їй властивості правового припису. Іншими словами, розумність, отримавши законодавче закріплення, стала правовою категорією і, таким чином, отримала дещо інше змістовне навантаження.

Стаття 3 ЦК, що проголошує розумність як частину принципу, є правовою нормою з усіма притаманними їй атрибутами й ознаками і чинить регулюючий вплив на всі цивільно-правові зв'язки. До того ж, цей вплив є універсальним, всеохоплюючим і багатоаспектним.

Універсальність розумності полягає в тому, що ця вимога поширюється на всі цивільно-правові відносини, а не є вибірковою. Всеохоплюючий характер розумності стосується того, що вона упорядковує всі аспекти тих чи інших цивільних правовідносин і здійснює регулюючий вплив протягом їх існування. Багатоаспектність розумності полягає в тому, що її вплив спрямовано на різні сторони людського буття. Як і інші оціночні категорії, вона закріплена в ст. 3 ЦК. Як зазначає А.С. Довгерт, вказана стаття посідає ключове місце в сучасній приватно-правовій системі, включаючи праворозуміння, законотворення, правозастосування тощо [6, с. 9]. Отже, з цього випливає, що дія розумності знаходить свій прояв у тому, що, по-перше, вона враховується при конструюванні законодавцем тих чи інших цивільно-правових норм, тобто вона діє на стадії правотворення й містить вимоги до всіх суб'єктів, які мають відношення до цього процесу. Позитивний вплив розумності на процес побудови цивільно-правових норм полягає в тому, що, створені в такий спосіб, вони виходять з реальних, а не удаваних інтересів і можливостей потенційних учасників цивільних відносин. Правові приписи, сконструйовані з урахуванням вимоги розумності, є реальними, вони можуть бути реалізовані в практичній площині,

оскільки не містять завищених вимог до учасників, які реалізують ці норми, планують вступати в ті чи інші цивільно-правові відносини.

Зазначений аспект впливу розумності має винятково важливе значення, оскільки створює необхідні передумови для того, щоб цивільно-правові норми не були "мертвими" (недіючими) й неефективними. Розумність сприяє тому, що всі сторони будуть працювати й спрямовувати цивільно-правові відносини в необхідне русло, тобто розумність передбачає, що приписи цивільного права будуть розумними.

Наступним проявом багатоаспектності категорії "розумність" є її спрямованість на учасників цивільних відносин. Останні, реалізуючи цивільно-правові норми, вступають у відповідні правовідносини й наділяються у зв'язку з цим відповідними взаємокореспондуючими правами й обов'язками. Їх реалізація має також перебувати в площині розумності й не створювати будь-яких перешкод для контрагентів. Справа в тому, що принцип диспозитивності надає суб'єктам доволі широкі можливості користування тим чи іншим правом. Це може призвести до того, що особи будуть зловживати правом і, не порушуючи цивільно-правових положень, використовувати останні всупереч інтересам інших осіб – контрагентів. У той же час норми цивільного права дозволяють відповідним учасникам укласти договір, що безпосередньо не передбачений ЦК або іншим законодавством, – непойменований договір (статті 627 і 639 ЦК). Саме при укладанні таких договорів передусім необхідно враховувати вимогу розумності (приміром, при встановленні строків, які реально дозволяють виконати вимоги того чи іншого договору). Зокрема, ст. 627 ЦК так і зазначає, що сторони є вільними в укладанні договору, виборі контрагента й визначенні умов договору з урахуванням вимог цього Кодексу, інших актів цивільного законодавства, звичаїв ділового обороту, вимог розумності і справедливості. Як бачимо, вимогу розумності ЦК ставить в один ряд з положеннями цивільного законодавства і звичаями ділового обороту, чим підкреслює значення цієї категорії при укладанні будь-якого договору, який безпосередньо на вимогах Кодексу не ґрунтується.

Наголосимо, що прояв розумності на цьому не закінчується. Її дія спрямована також на інших суб'єктів права, які безпосередньо не вступають у цивільно-правові відносини й не є їх учасниками. Ідеться про суди, яких Конституція України (статті 6 і 124) наділила винятковим правом розв'язувати соціальні конфлікти. Сфера цивільних правовідносин не є в цьому аспекті винятком. У зв'язку з цим суд, вирішуючи ту чи іншу цивільну справу, також повинен виходити з вимоги розумності. Як зазначається в юридичній літературі стосовно принципів цивільного права, закріплених у ст. 3 ЦК, практичне значення цього положення полягає, зокрема, в тому, що суду належить не лише механічно аналізувати конкретні юридичні документи, а й осмислювати принципи й цілі, що лежать у підґрунті їх прийняття [6, с. 9].

Розумність впливає з природно-правової властивості права. Звичайно, якщо йдеться про учасників цивільних відносин, необхідно виходити з того, що ця категорія презюмує: такі учасники є людьми, які мають середньостатистичні здібності й здатні досягнути своєю свідомістю концепцію побудови цивільного законодавства, що регламентує ті чи інші відносини. Як зазначає з цього приводу В.І. Ємел'янов, розумність треба розуміти як дії, які вчинила б у конкретній ситуації людина, яка має нормальний, середній рівень інтелекту, знання й життєвий досвід [1, с.10]. Разом із тим ця вимога стосується й суду, але від нього вимагається вже значно більше

інтелектуальних зусиль спрямованих на досягнення не тільки цивільного законодавства, а й конкретної справи, належне вирішення якої є реалізацією всіх принципів цивільного права.

Взагалі ж належна реалізація категорії "розумність" усіма суб'єктами права є результатом того, що інші принципи й норми цивільного права (до речі, останні не є тожніми поняттями) реалізуються відповідно до законодавства. Це пов'язано з тим, що розумність вбирає в себе найрозумніше начало соціального порядку, базується на природно-правовому підході і сприяє соціальній справедливості й прогресу.

Але, на жаль, з реалізацією розглядуваної категорії в практиці на сучасному етапі виникає чимало проблем. Необхідно враховувати, що вона з'явилася в цивільно-му законодавстві зовсім недавно (до прийняття нового ЦК у попередніх кодексах її не було). Звичайно, важливу роль відіграє сам факт закріплення розумності в п. 6 ст. 3 ЦК. Це дозволить безпосередньо на неї посилались правозастосовчим органам, а законодавцеві – при конструюванні нових цивільно-правових норм чи внесенні змін до вже діючих. Ще більшого значення розумність набуває, коли в процесі застосування того чи іншого цивільно-правового положення виявляються прогалини в цивільному законодавстві. Як відомо, засобом усунення таких прогалин є аналогія права. Саме під час її використання необхідність керуватись вимогою розумності набуває особливих рис і вагомості. Аналогія права передбачає значних інтелектуальних зусиль і розумного підходу до вибору цивільно-правової норми, яка буде застосовуватися до подібної ситуації. Як вбачається, треба створити всі необхідні умови, щоб ця фундаментальна категорія не залишилася лише на папері, а була реалізована на практиці. Необхідно, щоб вона ввійшла у свідомість осіб, які приймають законодавчі акти, й тих, які ці акти реалізують на практиці. Це питання набуває актуальності у зв'язку з тим, що розумність передбачається. Мається на увазі, що п. 6 ст. 3 ЦК виходить з положення, відповідно до якого всі суб'єкти права є розумними й такими, що використовуватимуть розумні засади в усіх напрямках діяльності.

У той же час, якщо враховувати спрямованість розумності на обмеження свободи волі осіб (оскільки вона встановлює певні її межі у вигляді розумних засад), то не всі учасники цивільних відносин заінтересовані у її повноцінній реалізації. Але у зв'язку з тим, що розумність є квінтесенцією всього цивільного права й виводить його на природно-правовий рівень, то її реалізація повинна бути чіткою й беззаперечною. Отже, категорія "розумність" виконує обмежувальну функцію, що полягає в звуженні розумних начал учасників цивільних відносин, які згідно з принципом диспозитивності мають вельми широкі права й можливості.

У юридичній літературі вказується, що розумність в українському приватному праві стосовно права позитивного, договорів, звичаїв тощо виконує інтерпретаційну, доповнюючу й виправну функції [6, с.13]. Останні також відіграють суттєву роль, тому що їх здійснення найбільш активно сприяє належній реалізації цивільно-правових відносин. Це пов'язано з тим, що вимога розумності, спираючись на диспозитивний метод цивільно-правового регламентування, запобігає необґрунтовано детальній, дрібній регламентації таких відносин, що, у свою чергу, допомагає попередити необґрунтоване втручання у сферу громадянського суспільства й у приватно-правові відносини окремо взятих індивідів. Інтерпретаційній функції категорії "розумність" слід також приділити особливу увагу. Саме вона має становити підвалини правотлумачувальної діяльності всіх суб'єктів, що інтерпретують і застосову-

ють ту чи іншу цивільно-правову норму. Але особливого звучання розглядуване поняття набуває в діяльності будь-якого суду й (що дуже важливо) Конституційного Суду України.

Таким чином, спираючись на наведене, можемо зробити загальний висновок, що розумність є фундаментальною, базовою й найважливішою категорією цивільного права, частиною принципу справедливості, добросовісності й розумності, що акумулює в собі ключові вимоги й положення практично всіх принципів цивільного права. Незважаючи на те, що розумність увійшла до цивільного законодавства України відносно недавно, вона стала квінтесенцією цивільно-правової регламентації, оскільки є універсальною, всеохоплюючою й багатоаспектною. Вона має безпосереднє відношення як до правотворення, так і до правозастосування. Це поняття виходить з розумного начала й природно-правового підходу, а в кінцевому підсумку – сприяє формуванню громадянського суспільства, що пояснюється безпосередньою дією щодо обмеження держави у спробах необґрунтованого втручання в царину громадянського суспільства. Суть останнього полягає в недопущенні дрібного, необґрунтованого регулювання цивільних відносин, у встановленні завищених, завідомо не виконуваних вимог норм ЦК, який слушно називають конституцією громадянського суспільства. Останнє, у свою чергу, є сферою ініціативи, креативного бачення розвитку й самоврядування, в яку держава не може безпідставно втручатись.

Список літератури: 1. *Емельянов В.И.* Разумность, добросовестность, незлоупотребление гражданскими правами. – М.: Лекс-книга, 2002.– 208 с. 2. *Павленко Д.Г.* Принцип добросовісності в римському приватному праві та зобов'язальному праві України: порівняльний аналіз // Підпр-во, госп-во і право. – 2006. – №8. – С. 129-132. 3. *Панченко М.В.* Добросовісність, розумність і справедливість – правові засади цивільного права України // Підпр-во, госп-во і право. – 2006. – №12. – С. 145-150. 4. *Пацурківський Ю.П.* Поняття принципів добросовісності, розумності і справедливості в цивільному праві // Вісн. Чернівецького ун-ту. – 2004. – №212. – С. 44-48. 5. *Цивільний кодекс України.* – Х.: "Одісей", 2005. – 424 с. 6. *Цивільний кодекс України: Наук.-практ. коментар / За ред. розроб. проекту ЦК України.* – К.: Істина, 2005. – 928 с.

Надійшла до редакції 30.10.2007 р.